

IOAN TÎMBUȘ¹, ROMÂNIA

Cuvinte cheie: Maramureș, epidemii de ciumă, epidemii de holeră, cărți de cult, mentalul colectiv.

Imaginea epidemiilor din secolele XVII-XIX de pe teritoriul actualului județ Maramureș, consemnate marginal pe cărțile de cult

Rezumat

Acest studiu încearcă să aducă în contemporaneitate felul în care omul simplu percepea anumite evenimente „*extraordinare*”, cum erau: bolile, fenomenele naturale ori astrale, războaiele etc., cum se cristalizau ele în memoria colectivă și cum conturau orizontul spiritual și imaginarul comunităților ce compun Maramureșul de astăzi. Boli precum ciuma și holera au marcat în mod ireversibil comunitățile și, în general, întreaga lume. Confrunțați cu acestea și fără cele mai elementare mijloace medicale de apărare, comunitățile au fost nevoite să găsească soluții și remedii, să colaboreze între ele, să creeze punți umanitare, să respecte o serie de reguli de igienă personală și alimentație impuse atât de autoritatea politică, precum și de cea religioasă. Rezultatul final a fost consolidarea unității comunităților și a comuniunii cu Biserica. Cum numeroasele conflicte dintre țări au fost între cauzele principale ale foametei și transmiterii epidemiilor, Biserica era singura alinare a suferințelor pricinuite de autorități și de aici și încrederea de care aceasta s-a bucurat în cadrul comunităților, donația de carte de cult fiind una dintre expresiile acestei încrederi.

Văzute din perspectiva sacralității și a utilizării lor timp de mai multe generații în cadrul serviciului religios, dar și în educația generațiilor mai tinere ce învățau cititul de pe ele, cărțile de cult puteau transmite cel mai bine în însemnări marginale: evenimente, catastrofe, epidemii, epizootii, fenomene naturale, mărturii de viață etc. O altă garanție a păstrării era și amintirea familiei donatorului sau a donatorilor care făceau sacrificii foarte mari pentru a achiziționa o carte de cult, iar dacă mai luăm în calcul și faptul că uneori cărțile de cult în limba română erau aduse „*clandestin*” din cauza legilor imperiale, care erau restrictive în acest sens, atunci le înțelegem valoarea.

¹ Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca, Centrul Universitar Nord din Baia Mare, Facultatea de Litere.

Keywords: Maramureș, epidemics, plague, cholera, liturgical books, collective memory.

Reconstructing Epidemics from the 17-19th Centuries in the Territory of Current Maramureș County through Using Margin Annotations in Liturgical Books

Summary

This study tries to bring into the contemporary world the way ordinary people used to perceive certain „extraordinary” events such as: diseases, natural or astral phenomena, wars etc., how these aspects crystallized in the collective memory and how they shaped the spiritual horizon and the imagination of the communities that make up today’s Maramureș. Diseases such as plague and cholera have irreversibly affected communities and, by and large, the whole world. Faced with these, and without having even the most basic medical means of defence, the communities were forced to find solutions and remedies, to collaborate with each other, to create humanitarian bridges, to respect a series of rules for personal hygiene and food imposed by both political and religious authorities. The end result consisted in the strengthening of the unity of communities and of the communion with the Church. As the many conflicts between countries were among the main causes of famine and of the transmission of epidemics, the Church was the only source for alleviation of the suffering caused by the political authorities and this accounts for the confidence it enjoyed within the communities. The donation of a liturgical book was one of the expressions of such trust.

Seen from a sacred perspective and their use for several generations within religious services, but also in the education of younger generations who learned to read from them, liturgical books could best communicate through marginal notes: events, catastrophes, epidemics, zoonoses, natural phenomena, testimonies of life, etc. Another guarantee of their preservation was the memory of the family of the donor or donors who made great sacrifices to purchase a liturgical book. If we also take into account the fact that sometimes the liturgical books written in Romanian were brought „clandestinely” due to imperial laws, which restricted access, we can easily understand their value.

Imaginea epidemiilor din secolele XVII-XIX de pe teritoriul actualului județ Maramureș, consemnate marginal pe cărțile de cult

Aspecte introductive

Studiul de față încearcă să prezinte o perspectivă asupra epidemiilor care au afectat în decursul secolelor XVII-XIX spațiul actualului județ Maramureș, nu atât din unghiul oficial al autorităților, cât mai ales prin prisma unor preoți, învățători, cantori etc., care observă evenimentul și îl notează pe o carte de cult pentru a păstra vie în memoria generațiilor viitoare efectele devastatoare ale epidemiilor din aceste veacuri. Însemnările de pe cărțile de cult sunt dublate, în cele mai multe cazuri, de rapoarte ecleziastice făcute, desigur mult ulterior evenimentelor, și transmise de preoți la cererea unor ierarhi precum Iuliu Hossu sau Alexandru Rusu către *Consistoriile*, ori direct episcopilor cu privire la istoria sau problemele cu care s-au confruntat parohiile. Rapoartele preoților premergeau vizitele canonice ale ierarhilor, mai ales după 1918 până în 1948. Datele acestor rapoarte privitoare la comunitățile religioase de pe teritoriul actualului județ Maramureș se păstrează în mare parte în fondurile Episcopiei de Gherla la Arhivele Naționale – Cluj sau Baia Mare, precum și în arhivele unor parohii azi ortodoxe ori greco-catolice în care preoții au avut grijă să păstreze vechea documentație.

În sprijinul acestui demers vine și contextul actual al evenimentelor epidemice la nivel mondial, care ne invită și la o reflexie foarte serioasă asupra epidemiilor din decursul timpului și, mai ales în cazul nostru, asupra celor care au afectat în mod direct Maramureșul actual. Demersul nostru încearcă să aducă la lumină felul în care epidemiile au fost consemnate pe vechile cărți de cult, precum și efectele acestora asupra moralului colectiv și a comunităților afectate.

Câteva aspecte privind raportarea mentalului colectiv la boală și moarte

Cărțile de cult nu amintesc în însemnări marginale decât foarte vag „tratamentele” pentru vindecare, însă imaginarul colectiv a încercat să exploateze eficiența tratamentelor „naturiste”, sau a efectelor „benefice” ale unor ritualuri scăpate din sfera sacrului spre zona „magicului”. În mentalul colectiv, a oferi copilului nou-născut „lapte acru” (iaurt) înainte de prima alăptare însemna să-i asiguri sănătatea până la adânci bătrâneți; a schimba numele de botez al unui om în timp de boală însemna să-l pui la adăpost de această boală care nu îl va mai găsi să-l supere. Atunci când boala se extindea la familie, la animalele din gospodărie sau în comunitate, se credea că remediul e să pui la plug doi boi gemeni și să înconjori satul sau gospodăria cu o brazdă și astfel ești salvat. Desigur, nu lipseau nici panaceele, iar

între acestea inima de corb uscată în hornul casei și pusă în mâncarea și băutura unui om „vindecă” orice boală (A. Gorovei, 2018, p. 45-47).

În ceea ce privește atitudinea asupra morții, sigur că în imaginarul popular românesc aceasta este țesută în jurul unor idei de inspirație creștină, la care se adaugă de cele mai multe ori imaginea pe care o comunitate o are asupra vieții. Discursurile de înmormântare, care de multe ori creionează un anumit orizont livresc al preotului, la care se adaugă religia trăită efectiv prin prisma omului simplu dau un contur asupra vieții. Etapele vieții zugrăvite de Psalmi, mai ales Psalmul 89, sau descrierea pe care Dimitrie Cantemir o face în *Divanul său* (D. Cantemir, 1973, p. 124) descriu o anumită atitudine asupra morții în straturile societății românești. De la *Propovedaniile* lui Maior, (P. Maior 1976, p. 36) la manuscrisul publicat de Nicolae Iorga în *Studiile sale*, sunt amintite vârstele vieții și caracteristica fiecăreia (N. Iorga, 1909, p. 17). Moartea cauzată de puseurile epidemice devine în mentalul colectiv românesc al secolelor XVII-XVIII o realitate am putea spune „normală” (P. Binder, P. Cernovodeanu, 1993, sau T. Nicoară 1994, p. 152-164), însă această realitate este incontestabil rezultatul unei aculturații prin care elementele creștine suprapuse peste imaginarul popular, uneori cu o moștenire anterioară creștinismului, au dus la consolidarea unei viziuni asupra acestei realități. Moartea este și o „*plată a păcatului*” sau a dezechilibrului creat de om în raportul său cu Divinitatea ori cu natura înconjurătoare, este și „destinul” „*omului născut din femeie*” (Iov, cap 14.1-22).

Încercând o reconstrucție a mentalului colectiv de pe cuprinsul Maramureșului, limbajul biblic care a influențat mult gândirea populară despre boală, ne-o prezintă pe aceasta ca un inamic important ale cărui cauze puteau constitui un indiciu al dezaprobarii lui Dumnezeu (Deuteronom, 7,15; Psalmul 37,3; sau 40, 1-4). Des utilizați în oficiile religioase, Psalmii, precum 31; 37; 40; 106, prezentând simptomele unor suferințe, le pun în legătură cu vina persoanei aflate în suferință. E adevărat că prezentarea unor texte precum cele din Iov 5,17-18 sau 2 Regi 12,15 (2 Sam 12,15) veneau să consolideze ideea că boala este un mijloc de disciplinare sau de judecată. Pentru Noul Testament, legătura dintre boală sau păcat era sugerată de textul vindecării paralizicului (Marcu 2,1-12; Matei 9,1-8; Luca 5-17-26). Imaginile zugrăvite de apocaliptica vetero și neo-testamentară ce își găsea oglindirea și în societatea secolelor la care facem referire, aduceau în prim-plan texte din profeții Isaia capitolul 1,6 ori Ieremia cu precădere capitolele 10; 14; 15; 30 și 33. Reconsiderarea atitudinii față de normele moralității știrbite de încălcări grave și repetate, convertirea, penitența sunt tot atâtea motive de speranță. Îndemnurile având ca suport texte din Osea capitolele 5 și 6, sau Luca 5,17 ori cele din 1 Petru 2,24 erau tot atâtea motive de încredere că Domnul va aduce vindecare și alinare.

Dintre epidemiile care au afectat în măsuri diferite și etape diferite spațiul actual maramureșean, se numără incontestabil: ciuma, holera, tifosul și variola. Obiectul studiului nostru îl constituie doar ciuma și holera. Aceste epidemii vin pe fondul unor crize cauzate de evenimente naturale, (anomalii climatice, secete prelungite, ploi devastatoare și inundații, schimbări climatice bruște, iarnă în toiul verii, înghețuri, cutremure etc.), cauze sociale și economice (foamete, războaie, invazii, recolte slabe, epizootii etc.) Însemnările marginale

pe cărțile de cult de până la finele secolului XIX din regiunea actualului județ Maramureș le confundă cel mai adesea între ele și datorită lipsei de cunoștințe medicale minimale ale celor care le consemnează. Ciuma și holera par să fie cele mai uzitate terminologii pentru aceste epidemii.

Epidemia de ciumă

Prima dintre epidemii asupra căreia ne oprim este *ciuma*, o maladie infecțioasă gravă cauzată de bacilul lui Yersin, vectorii purtători fiind șobolanii care au transmis boala atât la animale cât și la om prin intermediul purcelor. Războaiele, foametea și lipsa de igienă sunt numai câteva dintre cauzele bolii, iar transmiterea la om s-a datorat interacțiunii cu animale contaminate sau prin inhalarea picăturilor de salivă de la bolnav la sănătos. Explozia bolii a fost deosebit de mare. Pe teritoriul Banatului, Crișanei, Maramureșului și al Transilvaniei, boala a avut mai multe episoade, circa zece, folosind o cifră simbolică. Primul ar putea fi cel cuprins între 1497-1533 cu mici pauze; al doilea între 1553-1556; al treilea 1567-1691 cu mici pauze; al patrulea între 1708-1720 cu mici întreruperi; al cincilea episod între 1737-1743; al șaselea episod între 1755-1757; al șaptelea între 1770-1771; al optulea între 1786-1888; al nouălea în 1814 și cel de al zecelea și ultimul în 1828.

Pe cărțile de cult care au circulat pe teritoriul actualului Maramureș sunt câteva însemnări despre episoadele violente de ciumă din 1710, 1742, 1787 și 1813. Pe un *Liturghier* –manuscris din 1739 – realizat de preotul Filip din Năpradea și ajuns la începutul secolului trecut la Baia Mare, unde a fost consultat de Darius Pop se scrie că: „*Ciuma cea mare au fost în anii de la Hs. 1710*” *Apoi ciuma al doilea a fost când a fost anul 1742* și că „*Moarte de oameni a fost în anul 1787*” (D. Pop, 1938, p. 16). Primul val de ciumă a fost consemnat în Maramureș pe o *Evanghelie* - manuscris slavon aparținând bisericii din Călinești - Susani (a Bândrenilor) se spune că: „*Fost-au ani de la H[risto]s 1710, când au murit de ciumă în Călinești*” (I. Bârlea, 1909 p. 70). Epidemia o va aminti preotul unit Simon Ștefan parohul Vișeuului de Mijloc, care documentându-se din „*însemnările*” făcute anterior de preoții Iusco și Lup dar și de alții, în vremea episcopului Andrei Bacinsky (1732-1809) de la Ungvar scrie pe un *Triodion* tipărit la Blaj în 1771 și afirmă: „*... și am aflat că în anul 1710 au fost ciumă mare*” ... *în anul 1742 au fost ciuma cea mică ... iar în anul 1786 din luna lui maiu au început a muri omeni și au fost mare horor de omeni*” (I. Bârlea, 1909 p. 211).

Epidemia mare de ciumă este amintită și de preotul Teodoru Roșca într-o însemnare din 1795 pe un *Octoih* tipărit la Râmnic în 1711, aparținând pe la începutul secolului XX de parohia Poieni Maramureș, care ne spune că: „*iară când au fost anul Domnului 1711 adusu cruci, au fost ciuma mare, și au fost un an...*”, și tot el adaugă mai departe că: „*Iar când au fost anul 1742 au fost a doua ciumă și au muritu popa Toader și Popa Gă(v)rilă; de la Facerea Lumii au fost 7251*” (I. Bârlea, 1909 p. 152). Despre ciuma din 1742 amintește și însemnarea preotului unit Ionășel din Budești - Susani (Vințești) pe un *Penticostarion* tipărit la Râmnic în anul 1743, (7251) prezentând drama familiei Bud Mihoc și a soției sale Todorișca Gafie care în timpul acestei epidemii își pierd cei cinci băieți încă necăsătoriți

și fata măritată: „...au fost un omor de ciumă, când au fost anul 1742...” (I. Bârlea, 1909 p. 64). Tot despre ciuma din 1742 avea să scrie pe un *Evanghelier* (datat 1645 de către Ion Bârlea) preotul Lupu din Vișeu de Mijloc amintind: „Să se știe când au fost potopul cel mare (anul Domnului) 1742, să se pomenească și să fugă a mai agiunge pri[n] tate țări. Scris-am eu popa Lupu (...)Vișeu de Mijloc” (I. Bârlea, 1909 p. 209).

Despre efectele ciumei din 1754 amintește preotul Mihai din Sarasău care avea să consemneze pe un *Strastnic* tipărit la Blaj în 1773 că „în anu Do[m]nului 1754 și ne[a] atunci au fost anu foarte roditoriu, dară apoi pe urmă în multe locuri au fost pagubă mare și de multe feluri de boală între oameni și între marhă...”. (A. Socolan, 2005, p. 284)

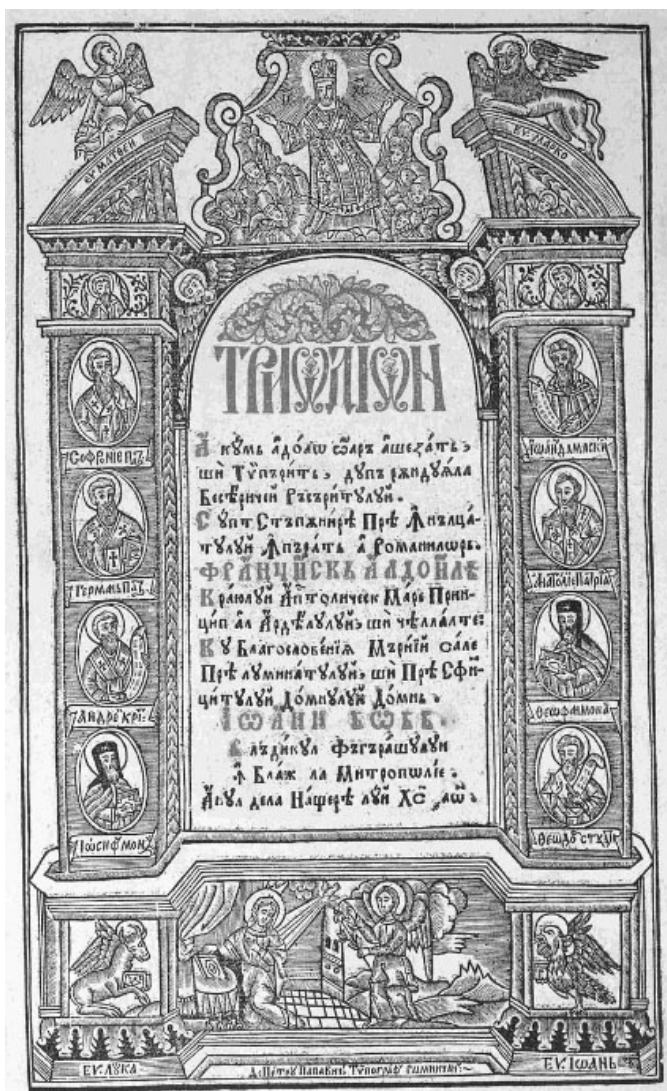
Efectele valului de ciumă din 1787 din Maramureș par să fi determinat un val de migrație de populație din Maramureșul Istoric spre Țara Ungurească și Moldova. Astfel Ion Bârlea notează o însemnare de pe un *Molitvelnic* (sau *Trebnic*) tipărit la Blaj în 1784 și donat de familia protopopului unit Rednic al districtului Cosăului, bisericii din Giulești, (Tit Bud. 1911, p.13) în care se amintea că „... în anu 1787, an în care an, în boală ce era, au murit trei sute de suflete în satul acesta” (I. Bârlea, 1909 p. 106). E posibil ca donatorii să fi făcut această ofrandă în semn de mulțumire pentru încetarea epidemiei.

Despre efectele epidemiei de ciumă din 1813 amintește lapidar o însemnare pe un *Molitvelnic* tipărit la Blaj în 1784 și păstrat la Moisei cum că: „În anul 1813, 9 decem[vrie] ciuma ce mică” (A. Socolan, 2005, p. 253).

Epidemia de holeră

Odată cu stingerea epidemiei de ciumă, își face apariția o altă epidemie, cea de *holeră*, a cărei cauză de răspândire rapidă a fost favorizată de foamete precum și o serie de calamități naturale ce au premers de altfel fiecare epidemie în parte. La acestea adăugăm efectele războaielor și atunci avem un tablou destul de bine conturat a ceea ce a marcat destinele multor familii de pe teritoriul Maramureșului de azi. Holera are între cauze principale tot lipsa de igienă, sărăcia, și lipsa de apă potabilă, iar ingestia de apă poluată cu dejecții umane infectate, alimente sau băuturi infectate etc., au fost cauzele majore ale răspândirii rapide a epidemiei. Cei mai vulnerabili în fața acestei epidemii au fost copiii și bătrânii. Boala este contagioasă, fiind provocată de o bacterie numită *vibrionul holeric* care produce o *enterotoxină* care alterează peretele intestinului subțire. Epidemia a afectat Asia, Orientul Mijlociu, Europa, și, de ceva timp, și Africa și America de Sud. Epidemia de holeră debutează în Europa în anul 1817 iar pe teritoriul românesc sunt consemnate mai multe episoade ale acestei epidemii.

Foametea a premers epidemia de holeră din regiunile actualului Maramureș. De altfel, în 1817 în mai multe localități din Chioar și Sătmar sunt consemnate episoade critice ce semnalează multe decese, însă aproape în toate cazurile principala vină este dată pe foamete. Episodul de foamete se suprapune peste efectele războaielor napoleoniene, dar și peste o serie de calamități naturale abătute peste Europa. Foametea a fost consemnată și pe

Triodion – Blaj, 1800, în Bianu, I. și Hodoș, N., *Bibliografia românească veche 1508-1830*, Tom II 1716-1808, București, Edițiunea Academiei Române, Stabilimentul grafic J.V. Socec, 1903, p. 420.

nii și să uscasă oamenii de foame ca lemnele... ”.

Dramatismul epidemiei din 1817 este zugrăvit în imagini cutremurătoare de alte câteva însemnări. O însemnare provenită de la Copalnic pe un *Antologhion* tipărit la Râmnic în 1766, făcută, după cât se pare, de diacul Suciu în vremea parohului Micle Gheorghe, spune că, din cauza foametei și a prețului ridicat la porumb, au „*murit mulți oameni au pusu către patru într-o groapă*”. De pe un *Octoih* tipărit la Blaj în 1792, identificat la Remeți pe Someș ni se spune că, din cauza foametei, oamenii erau nevoiți să mănânce coceni și pâine făcută din ierburi ori urzici: „*În văleat 1817 au fost foamete cea mare cât au perit oameni de foame și au mâncat coceni și pâini de iarbă [multă] ... și de încât și urzâci și scoarță de*

un *Triodion* tipărit la Blaj în 1800 și achiziționat de credincioșii din parohia Iadăra și ajuns în cele din urmă la Curtuiușul Mare. Parohul unit Vasile (Vasalie) Cosma care era și notarul protopopiatului (eparhiei) Mireșul Mare notează pe 17 martie 1818 că: „...*Anul domnului 1814 și anul 1815 și anul 1816 au fost foamete mare în cât au murit a trie parte de oameni, care toți au murit de foame, precum și aici în sat Iadăra cu streinu și cei de sat au murit tare mulți a atâta și o sută și șasăzeci și șasă oameni, în tot vidic(-ul) al Kivarului au murit de foame șapte mii, (...). Și au mâncat și au mâncat oamenii cocenii și scoarțe și au ținut foamete aceasta trei ani, adecă din anul 1814 pân în 1817, iară în toamna anului 1817 au dat Dumnezău biușig*” (A. Socolan, 2005, p. 209-210).

Momentul declanșării epidemiei din 1817 este notat și pe un *Octoih* tipărit la Blaj în 1760 aparținând inițial parohiei din Mașca (azi loc. Răzoare, jud. Maramureș) și identificat la Negreia (A. Socolan, 2005, p. 254-255) unde într-o consemnare făcută de Scurt Indreiu de la Vima Mare pe data de 24 iunie anul (?) se spune că „... *au murit jumătate oame-*

pai....” (A. Socolan, 2005, p. 275).

Cu adevărat apocaliptice par descrierile făcute de popa Urs din Băița pe un *Apostolier* tipărit la Râmnic în 1747 (7255) și păstrat la Urmeniș „...au fost foamete mare cât au mâncat oamenii și scoarță de ulm și sta să mănânce și oamenii unul pe altul, că țiganii s-au mâncat de pe fața pământului și aceasta să să pomenească cât va fi lume” (A. Socolan, 2005, p. 321), iar pe aceeași carte Ladislaus Vajda de la Ulmeni rememora tragedia din 1817 după aproape trei decenii afirmând că: „în anu lui 1817 au fost foamete mare” (ibidem).

Efectul epidemiei este punctat și de Constantin Chiș, parohul Șișeștiului care adăuga în 1817 pe un *Îndreptar al legii* tipărit la Târgoviște în 1652 (7160) păstrat la Șurdești că:

„... au fost foamete mare, (...) și mulți oameni mânca carne de mătă și de fiește ce și mortăciune și mura oamenii pă uliță și-i mânca cainii pă îngropați. Și la mulți oameni am săpat și eu cu chiș birău groapă și fără sălaş i-am îngropat. Amar de noi răle zile am ajunsu....” (A. Socolan, 2005, p. 308).

Îndreptarea legii, - Târgoviște 1652, în Bianu, I. și Hodoș, N., *Bibliografia românească veche 1508-1830*, Tom I 1508-1716, București, Edițiunea Academiei Române, Stabilimentul grafic J.V. Socec, 1903, p. 190.

Trebuie spus că intensitatea cea mai mare a holerei a fost înregistrată în Transilvania încă din vara anului 1830 cu efecte devastatoare în zona Banatului și a Crișanei. Când boala părea că s-a liniștit se declanșează un nou val de epidemie până în 1836. Amintirea acestei epidemii este consemnată pe un *Chiriacodromion*, tipărit la București, în anul 1732 (7240) și păstrat la Baia Mare (A. Socolan, 2005, p. 163) iar efectele ei s-au făcut resimțite pe o arie de răspândire foarte mare. Autorul consemnării, (de altfel un om cu instruire - probabil Stan Ioan (?) amintit pe coperta din față a cărții), face precizarea că epidemia pare să se fi declanșat încă din luna iulie 1833 iar autoritățile au fost nevoite să ia măsuri drastice de a interzice deplasările dintr-o localitate în alta, iar între comitate au fost aduși străjeri (grăniceri) ca să nu fie dusă epidemia

dintr-un comitat în altul. Epidemia a afectat multă lume dar e posibil ca din cauza măsurilor severe luate de autoritățile imperiale extinderea ei să fi fost ținută sub control. Epidemia, care se consemnează pe cartea de cult amintită, a durat până undeva spre jumătatea lunii octombrie, autorul afirmând că „*până toamna către surețiu*” (storsul strugurilor, n.n.). Aceeași carte de cult amintește că a doua zi de Crăciun din același an 1833 s-a produs un cutremur mare, iar iarna dintre 1833-1834 a fost deosebit de geroasă. Boala a durat cu intermitențe mai multe decenii. În 1836 este amintită alături de ciumă, în 1848 în timpul *Revoluției* pare să fi afectat Țara Bârsei iar în 1866 Transilvania și Bihorul, iar în 1872-1873 epidemia a afectat Aradul, Bihorul și Sălajul (F. Dudaș, 1992, 103-105).

În loc de concluzii

O imagine a efectelor acestor boli la nivelul fiecărei comunități în parte ar putea fi completată de o serie de studii ce au ca suport rapoartele oficiale ale autorităților. Nu trebuie neglijate însă o serie de surse importante de date cum sunt cele provenite și din însemnările din *Matricolele* parohiale ale decedaților, dar și rapoartele preoților adresate protopopilor, consistoriilor sau direct ierarhilor de care aparțineau jurisdicțional. Trebuie însă observat că majoritatea însemnărilor de pe cărțile de cult provin dintr-o perioadă ulterioară evenimentelor când datele par destul de bine decantate. Puține sunt notițele marginale care descriu manifestările bolilor, iar cele care fac acest lucru evidențiază lipsa de cunoștințe medicale temeinice ale celor care consemnează. De cele mai multe ori, notițele sunt simple cronici, dar uneori descriu dramatismul cu care s-a confruntat comunitatea în situații de epidemie.

Bibliografie

- Binder Paul, Cernovodeanu Paul**, *Cavalerii Apocalipsului*, Editura Silex, București, 1993.
- Binder Pavel**, *Epidemiile de ciumă din Transilvania secolului al XVI lea*, în vol. *Momente din trecutul medicinei. Studii, note și documente*, apărut sub îngrijirea lui G. Brătescu, București, 1983.
- Bîrlea Ion**, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909.
- Bud Tit**, *Date istorice despre protopopiatele, parochiile și mănăstirile române din Maramureș din timpurile vechi până în anul 1911*, Gherla, 1911.
- Cantemir Dimitrie**, *Divanul sau gălceava înțeleptului cu lumea*, Editura Minerva, București, 1973.
- Dudaș Florian**, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, Editura Albatros, București, 1992.
- Gorovei Artur**, *Credințe și superstiții ale poporului român*, Editura Saeculum I.O., București, 2018.
- Iorga Nicolae**, *Studiile și documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVI, Editura „Socec & Co”, București, 1909.
- Maior Petru**, *Scrieri*, Editura Minerva, București, 1976.
- Nicoară Toader**, *Epidemii și mentalități în societatea românească în zorii epocii moderne (1700-1830) în Studii de Istorie a Transilvaniei*, Cluj, 1994.
- Pop Dariu**, *Mărturii strămoșești. Note paleografice pe margini de cărți bisericești sătmărene*, Editura Atheneum, Satu Mare, 1938.
- Socolan Aurel**, *Circulația cărții românești până la 1850 în județul Maramureș*, Editura Maria Montessori, Baia Mare, 2005.